

**AUTIZM SINDROMIDA NUTQ VA XULQ DIAGNOSTIKALARINING
O‘ZARO PSIXOLOGIK BOG‘LIQLIGI.**

B. T. To‘raxonova

Andijon davlat pedagogika instituti Maxsus pedagogika kafedrasi v.b dotsent

Ataxodjayeva Oyshaxon

*Andijon davlat pedagogika instituti Maxsus pedagogika (logopediya) yo ‘nalishi
magistratura bosqichi talabasi*

Annotatsiya: Maqolada autizm spektr buzilishida nutq (fonologiya, pragmatika, prozodiya) va xulq (stereotipiya, sensor reaktivlik, moslashuv) diagnostikalari o‘rtasidagi psixologik bog‘liqlik yoritiladi. Diagnostik mezonlar, kuzatuv va testlashning integrativ modeli, madaniy-lisoniy omillar hamda klinik-pedagogik qarorlar uchun kross-modul ko‘rsatkichlarning ahamiyati tahlil etiladi.

Аннотация: В статье раскрывается психологическая взаимосвязь диагностики речи (фонология, прагматика, просодия) и поведения (стереотипии, сенсорная реактивность, адаптация) при расстройствах аутистического спектра. Анализируются диагностические критерии, интеграция наблюдения и тестов, культурно-языковые факторы и значение кросс-модульных индикаторов для клинико-педагогических решений.

Abstract: The paper examines the psychological interrelation between speech (phonology, pragmatics, prosody) and behavior (stereotypy, sensory reactivity, adaptation) diagnostics in autism spectrum disorder. It analyzes diagnostic criteria, integration of observation and testing, cultural-linguistic factors, and the value of cross-domain indicators for clinical and educational decision-making.

Kalit so‘zlar: autizm, nutq diagnostikasi, xulq baholash, pragmatika, stereotipiyalar, sensor reaktivlik, kross-modul ko‘rsatkichlar

Ключевые слова (рус): аутизм, диагностика речи, поведенческая оценка, прагматика, стереотипии, сенсорная реактивность, кросс-модульные индикаторы

Keywords: autism, speech diagnostics, behavior assessment, pragmatics, stereotypies, sensory reactivity, cross-domain indicators

Autizm spektr buzilishida nutq va xulqning buzilishi ko‘pincha bir vaqtning o‘zida namoyon bo‘ladi, ammo diagnostik jarayonda ular alohida yo‘nalishlar sifatida baholanishi odat tusiga kirgan. Mazkur ishda aynan shu ikki yo‘nalishning o‘zaro bog‘liqligi, ularni psixometrik va klinik kuzatuv asosida integratsiyalash zarurati hamda kross-modul ko‘rsatkichlarning (masalan, pragmatik nutq va stereotipik xatti-harakatlar o‘rtasidagi uyg‘un dinamikalar) pedagogik-psixologik qaror qabul qilishdagi roli muhokama qilinadi. DSM-5 mezonlarida aloqa (verbal va noverbal) bilan cheklangan/qaytariluvchi xulq-atvor bir xil sindromatikaning ikki asosiy domeni sifatida birlashganligi, diagnostik fikrlashni ham integratsiyaga undaydi: nutqdagi pragmatik nuqsonlar ko‘pincha moslashuvdagi qiyinchilik va emotsional o‘zini-o‘zi regulyatsiya qilishdagi qiyinchiliklar bilan yonma-yon kechadi [3]. Bu yondashuv tashxisning “modul-modul” emas, balki “sistemik” ko‘rinishda qo‘yilishini talab etadi.

Kuzatuv asosidagi standartlashtirilgan protokollar nutq va xulqni bir vaqtning o‘zida, bir xil vaziyatlarda qayd etgani bois, domenlararo bog‘lanishlarni aniqlashda ayniqsa foydalidir. ADOS-2 modullari turli til darajalariga moslashtirilgan topshiriqlar orqali ijtimoiy-o‘zaro ta’sir va kommunikatsiyada yetishmovchiliklarni, shu bilan birga, stereotipik harakatlar, giper/gipo-sensor reaktivlik va cheklangan qiziqishlarni kontekstual ravishda ko‘rsatadi. Shuning uchun pragmatik xatolar (navbatni ushlay olmaslik, mavzuni saqlashda qiyinchilik) bilan takrorlanuvchi xatti-harakatlar intensivligi o‘rtasidagi korrelyatsiyalarni aynan ADOS-2 kabi kuzatuv instrumentlari eng aniq ochib bera oladi; DSM-5 esa ushbu o‘lchovlarni klinik mezonlar bilan bog‘laydi va tashxislashda izchillik beradi [2; 3]. ADOS-2 protokollaridagi “Prosodiya” va “Ijtimoiy javobchanlik” elementlari bilan “Qaytariluvchi xulq” bandlari o‘rtasida to‘plangan ballar nisbatining dinamik tahlili klinik-pedagogik rejalashtirishda muhim dalil bo‘lib xizmat qiladi.

Rus psixologik maktabi ichida erta bolalik autizmi strukturasi bo‘yicha ishlarda sindromning ichki dinamikasi, “aloqa yadrosi” va xulqiy simptomlar bog‘lanishi tizimli talqin qilingan. Lebedinskaya va Nikolskaya autizmida nutqni funktsional tizim sifatida ko‘rib, uning emotsional-irodaviy soha va xulqiy o‘zini tutish bilan birgalikda buzilishi “sindrom birligi”ni vujudga keltirishini ko‘rsatadilar. Ularga ko‘ra, nutqning pragmatik komponenti (muloqot maqsadga yo‘naltirilganligi, muomala vaziyatini “o‘qish”) ayniqsa xulqiy moslashuv va stereotipiya intensivligi bilan uzviy bog‘liq; shu bois diagnostik jarayonda nutqiy ko‘rsatkichlar xulqiy baholar bilan “kesishgan” holda talqin etilishi lozim [1]. Bu yondashuv amaliyotda shuni anglatadiki, agar dialogik nutqdagi kontekstga moslashuv past bo‘lsa, xulqdagi rigidlik va sensor cheklanishlar

ko‘pincha kuchliroq namoyon bo‘ladi, demak, terapiya rejasida ham muomala strategiyalari va xulqni boshqarish texnikalari bir-birini to‘ldirishi kerak.

Kognitiv psixologiya doirasida Frith tomonidan taklif etilgan tushuntirishlarda “markaziy uyg‘unlashtirishning zaifligi” va ijro funksiyalaridagi yetishmovchiliklar pragmatik nutqdagi nuqsonlar hamda takrorlovchi xulqlarning umumiy kognitiv zaminiga ishora qiladi. Gap nafaqat lingvistik qoidalarni egallashda, balki “boshqa odam nuqtai nazari”ni real vaqt rejimida hisobga olishda (mentalizatsiya) ham murakkabliklar mavjudligidadir; bu esa ijtimoiy vaziyatlarda moslashuvni qiyinlashtiradi va pessimal sharoitda stereotipik xatti-harakatlar orqali o‘zini regulatsiya qilish ehtiyojini kuchaytiradi [4]. Shunday qilib, kognitiv mexanizmlarni baholovchi topshiriqlar (moslashuvchan o‘zgartirish, inhibitsiya, ishchi xotira) natijalari bilan pragmatik nutq testlari ko‘rsatkichlarini birgalikda talqin qilish xulqiy intervensiyalarni yetukroq moslashtirishga xizmat qiladi.

Korreksion amaliyot yo‘nalishida (oila va maktab muhitida) Nikolskaya, Baenskaya va Libling ishlarida autizmlil bolada qo‘zg‘aluvchanlik, sensor to‘yinish va ijtimoiy qo‘rquvlar nutqiy muloqotning funksional qo‘llanishi bilan uzviy bog‘lab ko‘rsatiladi. Ularning amaliy tavsiyalari diagnostik bosqichda ham qo‘l keladi: masalan, sensor modulyatsiya buzilishi kuchli bo‘lgan bola uchun baholash kontekstini oddiylashtirish, visuo-proprioseptiv tayanchlarni kuchaytirish pragmatik namoyonlarni “yashirin” holatdan ochishga yordam beradi. Shunda stereotipiyalar kamayishi bilan birga, qo‘shma diqqat, ishora va tematik muloqot elementlarini ishlab chiqish imkoniyati oshadi; demak, xulq va nutq ko‘rsatkichlari birini boshqasi “yashirish”i yoki “ochib berish”i mumkin, bu esa baholash dizaynini sinchiklab rejalashtirishni talab qiladi [5].

Mahalliy psixologik adabiyotlar rivojlanish psixologiyasi, emotsional-irodaviy soha va muloqotning ijtimoiy-funksional tomoni o‘rtasidagi bog‘liqlikni ta’kidlab keladi. G‘oziyevning umumiy psixologiya bo‘yicha ishlari baholashda lisoniy muhit, ijtimoiy kutishlar va oila pedagogik amaliyotining rolini alohida urg‘ulaydi; bu, autizm diagnostikasida ham, test topshiriqlari tiliga, madaniy pragmatik qoidalariga, tanish/ noto‘g‘ri kontekstlarga sezgirlikni oshirish zarurligini ko‘rsatadi. Aks holda, boladagi “kamchilik” ko‘rinishlaridan ba’zilari test tiliga moslasha olmaslik yoki madaniy kutishlar bilan nomuvofiqlikdan kelib chiqishi mumkin. Shunday qilib, nutq va xulqni baholash protokollarini mahalliy til (o‘zbek) pragmatik birliklari, idyomalari va ijtimoiy marosimiy normalarga moslashtirish, shuningdek, tarbiyachi-o‘qituvchi

kuzatuvlarini standartlashtirilgan o‘lchovlar bilan triangulyatsiya qilish tavsiya etiladi [6].

Amaliy jihatdan, integrativ diagnostika uch ustunga tayanadi: birinchidan, klinik mezonlar va strukturalangan kuzatuv (DSM-5 va ADOS-2) o‘rtasida moslikni tekshirish; ikkinchidan, nutqiy pragmatika, prozodiya va semantika ko‘rsatkichlarini xulqiy rigidlik, sensor reaktivlik va moslashuv bilan parallel talqin qilish; uchinchidan, madaniy-lisoniy kontekstni maxsus protokollar orqali hisobga olish. Mazkur uch yo‘nalish bo‘yicha yig‘ilgan ma‘lumotlar kross-modul indekslarga (masalan, “Pragmatika/Restriksiya nisbat indeksi”) jamlanib, individual profillarni chizishga xizmat qiladi. Bunday profil logopedik, ABA usullari, ijtimoiy-hissiy o‘yin terapiyasi va sinfda moslashuv choralari rejallashtirishda aniq prioritetlar beradi.

Nazariy tahlillardan amaliy xulosalargacha bo‘lgan yo‘lda eng muhim vazifa — baholash bosqichida “domenlararo sinergiya”ni yo‘qotmaslikdir. Agarda bola takrorlovchi xatti-harakatlar orqali sensor yukni tartibga solayotgan bo‘lsa, aynan shu paytda nutqiy talablarni soddalashtirish, vizual yordamlar bilan pragmatik yukni kamaytirish muloqot namoyonlarini oshiradi. Aksincha, pragmatik talqinni og‘irlashtiruvchi shovqinli, tez o‘zgaruvchan vaziyatlar stereotipiyalarni kuchaytirib, baholashning ishonchliligini pasaytirishi mumkin. Diagnostik protokol dizayni shuni hisobga olishi va sessiyalar oralig‘ida “tinchlantiruvchi” hamda “faollashtiruvchi” bloklarni muvozanatlashtirishi lozim.

Yana bir nozik jihat — vaqt bo‘yicha dinamik aniqlik. Nutq va xulq ko‘rsatkichlari kunning turli paytlarida, turli ijtimoiy ro‘yxatlarda (oila, bog‘cha, klinika) turlicha namoyon bo‘ladi. Shuning uchun bir martalik “kesim”lar o‘rniga takroriy, kontekstual baholashlar afzal. Bu yondashuv, ayniqsa, o‘tish vaziyatlarida (yangi sinf, yangi tarbiyachi, yangi mavzu) intervensiyalarni tayanchga ega qiladi va tashxisning ishonchliligini oshiradi.

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkin autizm sindromida nutq va xulq diagnostikalari o‘rtasida tizimli, ikki yo‘nalishli bog‘liqlik mavjud. Diagnostik jarayon klinik mezonlar va strukturalangan kuzatuvlarni integratsiyalash, pragmatik va xulqiy ko‘rsatkichlarni kross-modul talqin qilish hamda madaniy-lisoniy kontekstga moslashtirish orqali samarali kechadi. Bunday yondashuv individual ta’lim-tarbiya rejaları va klinik intervensiyalarni aniqroq, dalillarga asoslangan tarzda loyihalashga imkon beradi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Лебединская К. С., Никольская О. С. Ранний детский аутизм: диагностика, структура, динамика. — Москва: Изд-во МГУ, 1990. — 168 с.
2. Lord C., Rutter M., DiLavore P. C., Risi S., Gotham K., Bishop S. L. Autism Diagnostic Observation Schedule, Second Edition (ADOS-2) Manual. — Torrance, CA: Western Psychological Services, 2012. — 224 p.
3. American Psychiatric Association. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders. Fifth Edition (DSM-5). — Arlington, VA: American Psychiatric Publishing, 2013. — 947 p.
4. Frith U. Autism: Explaining the Enigma. Second Edition. — Oxford: Blackwell Publishing, 2003. — 251 p.
5. Никольская О. С., Баенская Е. Р., Либлинг М. М. Аутичный ребенок: пути помощи. — Москва: Теревинф, 2005. — 288 с.
6. G‘oziyev E. G‘. Umumiy psixologiya. — Toshkent: O‘qituvchi, 2002. — 560 b.